International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

२१ व्या शतकातील समावेशक आणि शाश्वत विकास

प्रो. मारुती राजाराम पाटोळे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

मुधोजी महाविद्यालय फलटण. ता. फलटण जि. सातारा

Corresponding Author – प्रो. मारुती राजाराम पाटोळे

DOI - 10.5281/zenodo.18655140

सारांश:

२१व्या शतकात विकासाची संकल्पना केवळ आर्थिक वाढीपुरती मर्यादित राहिलेली नाही. विकास म्हणजे मानवी क्षमतांचा विस्तार, जीवनमानातील सुधारणा आणि सामाजिक न्याय साधणे होय. समावेशक विकास आर्थिक वाढीचे लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत, विशेषतः गरीब व वंचितांपर्यंत पोहोचवतो. शाश्वत विकास आजचा विकास भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांना बाधा न आणता साधण्यावर भर देतो.

आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय या तीन स्तंभांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे. समावेशकता व शाश्वतता परस्परपूरक असून, भारतासारख्या देशासाठी त्या अनिवार्य आहेत. मानवी कल्याणावर आधारित संतुलित विकास हाच २१व्या शतकातील स्थिर व समृद्ध भविष्याचा मार्ग आहे.

समावेशक आणि शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे:

1. सर्व घटकांना विकासाचे लाभ मिळवून देणे
2. शिक्षण, आरोग्य व कौशल्यविकासावर भर
3. आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करणे
4. पर्यावरणाचे संरक्षण व संसाधन संवर्धन
5. भविष्यातील पिढ्यांसाठी टिकाऊ विकास सुनिश्चित करणे

"विकास म्हणजे केवळ संपत्तीची निर्मिती नव्हे, तर मानवी क्षमतांचा विस्तार होय."

— अमर्त्य सेन

२१ वे शतक हे मानवजातीच्या इतिहासातील एक निर्णायक वळण ठरले आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगती, जागतिकीकरण, डिजिटल क्रांती आणि आर्थिक एकात्मता यांमुळे अभूतपूर्व संधी निर्माण झाल्या आहेत. परंतु त्याच वेळी दारिद्र्य, विषमता, बेरोजगारी, सामाजिक बहिष्करण, हवामान बदल आणि पर्यावरणीय ऱ्हास यांसारखी गंभीर आव्हानेही अधिक तीव्र स्वरूपात समोर आली आहेत. या विरोधाभासी वास्तवामुळे विकासाच्या पारंपरिक संकल्पनेवर मूलभूत प्रश्न उपस्थित झाले आहेत. त्यामुळेच २१व्या शतकात समावेशक (Inclusive) आणि शाश्वत (Sustainable) विकास ही विकासाची अपरिहार्य दिशा ठरली आहे.

परंपरागत दृष्टिकोनात विकासाचा अर्थ मुख्यतः आर्थिक वाढ, औद्योगिकीकरण आणि सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ असा घेतला जात होता. GDP वाढ म्हणजेच प्रगती, असा सरळसोट निष्कर्ष काढला जात असे. परंतु अनुभवातून हे स्पष्ट झाले की आर्थिक वाढ असूनही समाजातील मोठा वर्ग मूलभूत गरजांपासून वंचित राहतो.

उत्पन्नातील विषमता वाढते, सामाजिक तणाव निर्माण होतो आणि पर्यावरणावर प्रचंड ताण येतो. त्यामुळे विकासाचे मोजमाप केवळ आकड्यांपुरते मर्यादित न ठेवता मानवी जीवनाच्या गुणवत्तेशी जोडणे आवश्यक ठरले.

समावेशक विकास ही संकल्पना याच जाणिवेतून पुढे आली. समावेशक विकास म्हणजे असा विकास की ज्यामध्ये आर्थिक वाढीचे लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचतात. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभाग या बाबींमध्ये समान संधी उपलब्ध करून देणे हा त्याचा गाभा आहे. "Trickle Down" सिद्धांताच्या अपयशामुळे हे स्पष्ट झाले की वाढ आपोआप तळागाळापर्यंत पोहोचत नाही; ती पोहोचवण्यासाठी जाणीवपूर्वक धोरणात्मक हस्तक्षेप आवश्यक असतो.

समावेशकतेचा अभाव हा केवळ नैतिक अन्याय नाही, तर तो आर्थिकदृष्ट्याही घातक ठरतो. उत्पन्नातील तीव्र विषमता असल्यास लोकांची क्रयशक्ती मर्यादित राहते, अंतर्गत मागणी कमी होते आणि आर्थिक वाढ टिकाऊ ठरत नाही. शिवाय सामाजिक असंतोष, आंदोलन, स्थलांतर आणि राजकीय अस्थैर्य यांसारखे परिणाम दिसून येतात. म्हणूनच समावेशक विकास हा केवळ कल्याणकारी धोरण नसून दीर्घकालीन आर्थिक स्थैर्याची अट आहे.

दुसरीकडे, शाश्वत विकास ही संकल्पना विकासाला कालपरिमाण देते. शाश्वत विकासाचा मूलभूत प्रश्न असा आहे की आजचा विकास भविष्यातील पिढ्यांसाठी संधी निर्माण करतो की संकटे? नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेक, प्रदूषण, हवामान बदल आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास यामुळे पृथ्वीच्या वहनक्षमतेवर गंभीर ताण निर्माण झाला आहे. जर विकासाची दिशा अशीच राहिली, तर भविष्यातील पिढ्यांना मूलभूत गरजाही पूर्ण करता येणार नाहीत.

शाश्वत विकास तीन स्तंभांवर आधारलेला आहे— आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय. आर्थिक शाश्वतता म्हणजे अशी वाढ जी दीर्घकाळ टिकेल आणि भविष्यातील आर्थिक संकटांना जन्म देणार नाही. सामाजिक शाश्वतता म्हणजे आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक सलोखा आणि मानवी प्रतिष्ठा टिकवणारा विकास. पर्यावरणीय शाश्वतता म्हणजे नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन, प्रदूषण नियंत्रण आणि पर्यावरणीय संतुलन राखणे. या तिन्ही घटकांचा समतोल साधल्याशिवाय विकास टिकाऊ ठरू शकत नाही.

परंपरेने विकास आणि पर्यावरण यांच्यात संघर्ष आहे, असा समज होता. परंतु २१व्या शतकातील अनुभव असे दर्शवतो की पर्यावरणीय ऱ्हास हा विकासाचा खर्च नसून तो भविष्यातील आर्थिक नुकसानीचे मूळ आहे. हवामान बदलामुळे शेती, जलस्रोत, आरोग्य आणि रोजगार यांवर प्रतिकूल परिणाम होत आहेत. नैसर्गिक आपत्तीमुळे वर्षानुवर्षांची विकासप्रक्रिया काही क्षणांत नष्ट होते. त्यामुळे पर्यावरणसंवर्धन हे विकासविरोधी नसून विकासाचेच संरक्षण आहे.

समावेशक आणि शाश्वत विकास या संकल्पना परस्परविरोधी नसून परस्परपूरक आहेत. पर्यावरणीय ऱ्हासाचा सर्वाधिक फटका गरीब आणि वंचित घटकांनाच बसतो, कारण त्यांचे जीवन निसर्गावर अधिक अवलंबून असते. त्याच वेळी सामाजिक विषमता असल्यास पर्यावरणीय धोरणांना जनसमर्थन मिळत नाही. म्हणूनच शाश्वत विकासासाठी समावेशकता ही पूर्वअट ठरते. २१व्या शतकात त्यामुळे "Leave No One Behind" ही भूमिका विकासाच्या केंद्रस्थानी आली आहे.

भारतीय संदर्भात पाहता, भारताने उच्च आर्थिक वाढ साधली असली तरी विकासाचे लाभ सर्वांपर्यंत समानतेने पोहोचलेले नाहीत. एकीकडे तंत्रज्ञान, सेवा क्षेत्र आणि नवीकरणीय ऊर्जा यामध्ये प्रगती झाली आहे, तर

दुसरीकडे ग्रामीण-शहरी दरी, प्रादेशिक असमतोल, बेरोजगारी आणि पर्यावरणीय ताण वाढलेला आहे. हे भारतीय विकासाचे वास्तव विरोधाभास स्पष्टपणे दर्शवते. त्यामुळे भारतासारख्या देशासाठी समावेशक आणि शाश्वत विकास हा पर्याय नसून अनिवार्यता आहे.

२१व्या शतकातील विकासधोरणांचा केंद्रबिंदू मानवकेंद्रित असणे आवश्यक आहे. शिक्षण, आरोग्य आणि कौशल्यविकास यामध्ये गुंतवणूक केल्याशिवाय समावेशक विकास शक्य नाही. पर्यावरणीय खर्चाचा विकासमोजणीत समावेश केल्याशिवाय शाश्वतता साध्य होणार नाही. तसेच लोकसहभाग, विकेंद्रित नियोजन आणि दीर्घकालीन दृष्टीकोन या बाबी विकासाला स्थैर्य देऊ शकतात.

निष्कर्ष :

२१व्या शतकातील विकासाचा खरा प्रश्न "वाढ किती?" हा नसून "वाढ कशी, कोणासाठी आणि किती काळासाठी?" हा आहे. जो विकास समाजातील मोठ्या घटकांना मागे ठेवतो आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास करतो, तो टिकाऊ ठरू शकत नाही. समावेशकता, शाश्वतता आणि मानवी कल्याण यांचा समतोल साधणारा विकास हाच २१व्या शतकातील न्याय्य, स्थिर आणि समृद्ध भविष्याचा एकमेव मार्ग आहे.

संदर्भ सूची:

1. Development as Freedom — अमर्त्य सेन (मानवी क्षमतांवर आधारित विकासाची मूलभूत मांडणी)
2. The Idea of Justice — अमर्त्य सेन (समता, सामाजिक न्याय व समावेशक विकासाचे तत्त्वज्ञान)
3. Our Common Future — World Commission on Environment and Development (शाश्वत विकासाची अधिकृत संकल्पना स्पष्ट करणारा अहवाल)
4. Sustainable Development — Herman E. Daly (आर्थिक वाढ व पर्यावरणीय मर्यादा यांचा समतोल)
5. Inclusive Growth in India — Planning Commission / Government of India (भारतीय संदर्भातील समावेश व शाश्वत विकासाचे विश्लेषण)